

УДК 81' 367. 623

ВИРАЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ АТРИБУТИВНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

This article focuses on the problems of represent syncretic semantics by attributive constructions of a peripheral zone, formal-syntaxes and semantic aspects of expression of temporal semantics by attributive constructions in the system of attributive elements.

Keywords: attributive constructions, attributive relations, temporal semantics in the system of attributive elements.

Атрибутивні конструкції на периферії категорії атрибутивності здатні виражати синкретичні семантико-синтаксичні відношення. Проблеми вираження синкретичних семантико-синтаксичних відношень синтаксичних конструкцій присвячені дослідження В.В. Бабайцевої, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, І.Г. Данилюка, Ю.Ю. Наливайко та ін., в яких запропоновано виділяти конструкції синкретичного типу в системі членів речення в окремий різновид, здійснено їхню диференціацію. Окремі питання синкретизму розглядають у своїх студіях українські лінгвісти (О.К. Безпояско, О.І. Бондар, М.В. Балко, М.В. Будько, М.О. Вінтонів, Н.В. Гуйванюк, О.Ф. Ледней, В.П. Малащенко, О.Г. Межов, Л.М. Руденко, І.І. Слинько, Л.М. Томусяк, Г.М. Шелемеха, Л.В. Шитик та ін.) та російські дослідники (В.А. Белошاپкова, О.А. Дубова, Г.О. Золотова, В.В. Колесов, В.М. Нікітін, Л.Д. Чеснокова, В.С. Юрченко та ін.). Певні аспекти значенневого синкретизму у сфері атрибутивних відношень розглядають у своїх працях В.В. Бабайцева [Бабайцева 1988], І.Р. Вихованець [Вихованець 2004], К.Г. Городенська [Городенська 1991], А.П. Загнітко [Загнітко 2000], У.В. Кубська [Кубская 1981], В.М. Нікітін [Никитин 1969], М.І. Тихомирова [Тихомирова 2010].

Атрибутивні периферійні конструкції потенційно не призначені виражати атрибутивні відношення, однак вони можуть виконувати атрибутивну функцію. Значну роль при цьому відіграє семантична природа носія ознаки, у змістовій структурі якого закладено атрибутивний елемент, що експлікується за допомогою залежного компонента. Окрім цього, до такого атрибутивного вживання досліджуваних форм спричиняється семантичне ущільнення максимально інформативних конструкцій, тобто відбувається згортання присудка і, як наслідок, поява нехарактерного для власне-словосполучень поєднання слів.

Такі атрибутивні конструкції, поєднуючи вихідні значення структури зі значенням атрибутивності, виражають складні синкретичні відношення, що являють собою поєднання (синтез) диференційних компонентів, які протиставляються один одному й пов'язані явищами транспозиції.

Периферійні атрибутивні форми переважно зберігають семантику вихідної форми, саме тому в таких атрибутивних конструкціях виражаються складні синтаксичні відношення, специфіка яких виявляється залежно від лексико-граматичних особливостей опорного слова, лексичного значення залежного слова, а також від контексту, логічного співвідношення похідної й вихідної форм і відповідної конструкції з певними трансформами. Синкретичність семантики атрибутивних конструкцій зумовлена поєднанням первинної семантики вихідної структури і значення атрибутивності.

У сучасному мовознавстві залишається **актуальним** дослідження периферійних зон функціонально-семантичної категорії атрибутивності, що пояснюється здатністю цих периферійних утворень виражати складні синкретичні відношення. У периферійних формах категорії атрибутивності відображаються широкі можливості вираження конденсованої думки.

Метою пропонованої статті є висвітлення формально-синтаксичних особливостей і семантичних виявів периферійної зони атрибутивності, а саме – атрибутивних конструкцій, які виражають темпоральну семантику.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань: 1) встановити частиномовну приналежність, лексичне значення опорного слова; 2) з'ясувати функціонально-семантичне значення залежного елемента; 3) охарактеризувати прийменник як формальний показник вираження певного відношення; 4) визначити можливість морфологічного відповідника залежного елемента; 5) встановити вихідну структуру досліджуваної конструкції.

Новизна аналізу полягає у вивченні атрибутивних компонентів на периферії категорії атрибутивності, які презентують синкретичну семантику, встановленні основних формально-синтаксичних і семантичних характеристик вираження часової семантики атрибутивно-темпоральних конструкцій.

Теоретичне значення дослідження зумовлене вивченням атрибутивно-темпоральних конструкцій, включаючи категорійні властивості головного слова і функційне навантаження, а також атрибутивного характеру семантико-синтаксичних відношень.

Теоретичні розробки мотивують **практичне значення** пропонованого дослідження, яке можуть бути використане при читанні теоретичного курсу граматики сучасної української мови, проведенні лекційних і семінарських занять із синтаксису.

У сучасному мовознавстві темпоральність кваліфікується як функціонально-семантична категорія, що виражає сутність фізичного і філософського аспектів часу і реалізується різноманітними мовними засобами вираження часу: сукупністю граматичних, лексичних і комбінованих засобів, де ядром темпоральності є граматичний час» [Бондарко 1990: 19].

Категорія темпоральності характеризується семантико-синтаксичною багатомірністю й тісно пов'язана із вторинними часовими предикатними синтаксемами простого речення й співвідносними із ними предикативними темпоральними частинами складнопідрядного речення [Ожоган 2008: 90]. Темпоральність ґрунтується на протиставленні одночасність / різночасність явищ, яке є домінантою часових протиставлень, і на протиставленні неозначеність / означеність «як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості» [Вихованець 1992: 140], їхні кількісно-темпоральні вияви. Дослідники категорії темпоральності зазначають, що одночасність засвідчує перебіг дії в межах часового орієнтира. За різночасності дія відбувається раніше або пізніше часового орієнтира або тільки частково своїм початком чи завершенням охоплює часовий відрізок, який фіксує час дії. Значення різночасності має три різновиди, зокрема проміжний час, коли момент дії перебуває між двома орієнтирами – попередньому і наступному. У попередній відносний час момент дії тлумачать щодо наступного орієнтира, тобто дія відбувається раніше названого відрізка часу. У наступний відносний час момент дії визначаємо в стосунку до попереднього орієнтира, тобто дія відбувається після названого відрізка часу [Кульбабська 2011: 87]. Означена/ неозначена темпоральність може виражати семантику повторюваного і неповторюваного часу.

Периферійні атрибутивні конструкції можуть виражати атрибутивно-темпоральну семантику. Найчастіше такі темпоральні атрибутивні конструкції презентовані прийменниково-відмінковими субстантивними формами, у яких на семантико-синтаксичні відношення темпоральності вказує прийменник. Лінгвісти зазначають, що в українській літературній мові загальну кількість темпоральних прийменників становлять понад тридцять одиниць: *близько, в, від (од), впродовж, вслід за, до, з, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через, напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у процесі, у ході* та ін. [Вихованець 1992: 140].

Досить поширені атрибутивні конструкції з родовим прийменниковим, що виражають темпоральну ознаку. На цьому значенні спеціалізуються прийменники *після, до*: *Твій батько був, Іване, Остриницею, – наступний гетьман після Павлюка* (Костенко 1998: 127); *А за*

тиждень до педагогічної ради, на якій мали обговорюватися відкриті уроки, і зовсім виїхав з Миропілля, нібито на один з курортів Північного Кавказу (Міщенко 1981: 37).

У межах атрибутивно-темпорального значення знахідного атрибутивного відмінка можна виділити часову наступність і часову попередність чого-небудь. Такі атрибутивні конструкції постають як наслідок згортання речень з предикатами, що означають існування, перебіг у часі: *Туман, що встановився під вечір – туман під вечір; квіти, що ростуть під осінь – квіти під осінь; Зустріч відбулася через рік – зустріч через рік* і т.п. Крім цього, видається доцільним виділити темпоральне значення часової тривалості: *завдання на день, розмова на хвилину* тощо.

Значення часової попередності знахідного атрибутивного виражається прийменниками *під, на, у (в), за*: *У ніч під Новий рік раптом стаєш схвильованим від сподівання на щастя* (Хома 2003: 13); *Чомусь згадалися ночі на Купала* (Костенко 1998: 36); *Веселий дзвіночок, що кликав дітлахів до навчання, нагадав і Романові його школу в такі вже давні дні* (Цюпа 1976: 216); *“Дзвінка” за давні роки послати не можуть* (Леся Українка 1976: 9).

Часова наступність знахідного атрибутивного має формальними показниками вираження прийменники *на, через*: *Великий візир повернувся до своїх робочих покоїв, вислухав від старшого писця донесення з санджаків, віддав розпорядження на завтра* (Загребельний 1979: 133); *А потім вклякнувши на коліна та мерехтячи очима, повними сліз, молилася до старенької Божої Матері. Нишком вимолюючи зовсім-зовсім небагато – зустрічі бодай на старість.* (Багрянний 1996: 232). В аналізованих конструкціях трапляються структури, що передають значення часової приблизності, зокрема: *Якщо не рахувати випадкової зустрічі з місяць тому в “Нашій кухні”, куди я інколи забігаю перекусити, то до того я вже не бачив Ліани років зо три* (Вільчинський 2003: 10).

Значення часової тривалості передається прийменником *на*: *П’ять молитов на день і двадцять днів суннету – отже, сто нових убрань лиш для цієї урочистості?* (Загребельний 1979: 155); *Можє, вона покличе свою душу назад і тоді до мене прийде забуття хоч на хвилю* (Тютюнник 1994: 244). Атрибутивні конструкції із залежним знахідним відмінком темпорального значення не співвідносяться з ядерними атрибутивними формами.

Темпоральна ознака виражається у формі орудного відмінка без прийменника, опорний іменник при цьому може бути як непохідним конкретної семантики, так і девербативом: *Але я можу показати вам мої ранні підйоми, моє безсоння ночами, пролитий мною на полі піт* (Збірник 2002: 302); *А він мовчить і держить страж ночами, А він мовчить, затявся раз на все* (Костенко 1999: 102).

Зазвичай атрибутивно-темпоральне значення для місцевого відмінка нетипове, проте іноді атрибутивно-темпоральні відношення виражаються атрибутивними конструкціями з місцевим відмінком, що диференціюється щодо часового орієнтира відрізка часу: одночасність або часова наступність. Формальними показниками значення одночасності є прийменники *при, у (в)*: *Я – людина розумна, дотепна, талановита, тому ні в кого під час співбесіди при прийомі на роботу не виникло жодних сумнівів у тому, що я найпрофесійніший новинний журналіст, якого тільки можна знайти* (Пиркало 2004: 9); *Внизу від мене віддалявся Київ. Київ у тремтливих вечірніх вогнях, жовтих, червоних, зелених, синіх* (Пиркало 2004: 101); *В останнє десятиріччя життя наукової діяльності Михайло Максимович традиційно влітку відвідував Київ, що і визначало тематичне спрямування його досліджень у цей період* (Бойко 2004: 143). На часову наступність переважно вказує прийменник *по*: *Родина підсобляла йому в тім надто мало, майже ніяк і нічим: тільки перевагою в спадщині – як старшому синові – по смерті батька* (Задорожна 2004: 15); *Відчуття ніяковості й досади по тій розмові за клопатами й минулося та, видати, не забулось* (Задорожна 2004: 171).

Місцевий атрибутивний може мати співвідносні ядерні форми, виражаючи часову наступність зі значенням явищ суспільного життя: *час по війні – повоєнний час, діяльність по реформі – пореформенна діяльність* тощо.

Темпоральні прислівники, сполучаючись із іменниками на позначення конкретних предметів та девербативами, виконують атрибутивну функцію: .. *золота було на возах і в тороках, як листя восени, а це було без ліку всілякого їстівного припасу..* (Загребельний 2003: 9); *Знав отець Єпіфаній, що віднині заволодіє ним довге мовчання, можливо, мовчання навіки* (Іваничук 1994: 7).

Темпоральні прислівники в атрибутивних конструкціях виражають ознаку за тривалістю в часі: *Мені потрібен мир навіки, а не на п'ять хвилин* (Підсуха 1980: 27); ситуативну ознаку: *Хати – як скирти поночі, ні блимне. Невже так рано люди уже сплять?* (Костенко 1998: 97).

Закріплення темпоральних прислівників у позиції атрибута доводить також і той факт, що подібні атрибутивні конструкції можуть мати синонімічні ядерні атрибутивні структури: *місто вночі – нічне місто* тощо.

Відокремлені атрибутивні конструкції характеризуються своєрідною синтаксичною позицією, виражають напівпредикативне відношення, мають відносну синтаксичну самостійність, специфіку смислового навантаження, формального вираження.

Відокремленим темпоральним атрибутивним конструкціям властива двобічна синтаксична і семантична співвіднесеність: з одного боку – із субстантивом, який пояснюють, з іншого – зі складом присудка. Субстантивний означуваний член у таких конструкціях може бути як загальною, так і власною назвою чи особовим займенником. Атрибутивні відокремлені компоненти з обставинним відтінком у значенні можуть займати постпозицію і препозицію щодо означуваного слова. Препозиція в такому разі виступає одним з показників семантичної співвіднесеності з предикатом основної частини речення. Атрибутивно-обставинні відношення виникають у силу супроводу однієї ознаки іншою [Прияткина 1990: 32].

Взаємодія відокремленого атрибута з семантико-синтаксичною структурою речення характеризується нашаровуванням на основний зміст повідомлення, нарощенням глибини речення, творенням перспективи його розгортання.

Темпоральні відношення, що вирізняються на основі модально-часового значення [Камініна 1974: 12]. Атрибутивний компонент у такому випадку називає ознаку, співвіднесену з часовим планом речення. Серед часових можна виокремити часткові значення а) одночасності: *Рідко сновигали люди, схожі на нецьогосвітні тіні* (Барка 1998: 355); б) попередності: *Старезний дуб, посаджений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав вже здалеку гостей* (Коцюбинський 1998: 116); *Ти вже не згинеш, ти двожила, земле, рабована віками* (Стус 1998: 146); послідовності: *Коли ж земля, безвладна і заклата, обірветься урвищем гострих скель...* (Маланюк 1998: 147).

Засобами формального вираження часових відношень переважно виступають узгоджені прикметники і дієприкметники: *Могутній стовбур, а на цьому стовбурі велична крона, схожа на сильну суверенну державу* (Гуцало 1987: 15); *Тоді було видно, як у жовтому світлі носилися вихори куряви; міради пилюнок, немов згусточки людського поту, пролитого за весну і літо на нивах, знімалися і кружляли над головами молотарів* (Харчук 1963: 309).

Відокремлені темпоральні атрибутивні конструкції часто ускладнюються й умовною семантикою. Атрибутивно-темпорально-умовне значення може виражатися такими формальними засобами: а) узгодженими прикметниками і дієприкметниками: *...Кам'яні скудний розум, заблуканий у словесних куцах* (Маланюк 1998: 288); *Страшний став би Дніпро, потемнілий від крові* (Довженко 1998: 208); б) корелятивними формами іменників (прикладки): *Він, ніби гетьман України, Гетьманщину давно з руїни добути хоче, хоче слави* (Лепкий 1992: 63).

Проаналізовані атрибутивні конструкції характеризуються регулярною відтворюваністю темпоральної семантики, яку виражено структурами «субстантив + після, до + родовий відмінок», «субстантив + під, на, у(в), за, під, з, через, + знахідний відмінок», «субстантив + орудний відмінок без прийменника», «субстантив + при, в, по + місцевий

відмінок», «субстантив + темпоральний прислівник», «субстантив + відокремлений атрибут».

Дослідивши матеріал, дійшли **висновку**, що функціонування семантично розмаїтих атрибутивних конструкцій відбиває одну із закономірностей мовної системи експлікувати необхідну в конкретній мовленнєвій ситуації інформацію за рахунок економних мовних засобів. Темпоральна семантика досліджуваних атрибутивних конструкцій зумовлена валентністю згорнутого предиката вихідної структури. Ця семантика накладається на вторинну атрибутивну функцію форми, що виступає мотивованою у внутрішньо реченнєвій структурі. Особливістю таких атрибутивних конструкцій постає те, що, потенційно не призначені виражати атрибутивні відношення, вони можуть виконувати означальну функцію. Значну роль при цьому відіграє семантична природа носія ознаки, у змістовій структурі якого закладено означальний елемент, що експлікується за допомогою залежного компонента. Окрім цього, до такого атрибутивного вживання досліджуваних форм спричиняється семантичне ущільнення максимально інформативних конструкцій, тобто відбувається згортання присудка і, як наслідок, поява нехарактерного для власне-словосполучень поєднання слів.

До **перспектив** дослідження системи атрибутивних компонентів в українській мові належить виявлення повного спектру формального і семантичного варіювання кожного з її складників, з'ясування специфіки їх взаємодії й взаємовпливу, а також розгляд категорії атрибутивності з погляду прагматики, де вона виступає не лише як структурно-семантична заданість, не тільки як функція, а як явище, основу якого складає спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження певної характеристики предмета, різних відтінків атрибутивності.

References

- Бабайцева 1988: Бабайцева, В.В. Система членов предложения в современном русском языке [Текст] / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1988. – 159 с.
- Бондарко 1990: Бондарко, А.В., Беляева, Е.И. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность [Текст] / А. В. Бондарко, Е. И. Беляева. – Ленинград : Наука, 1990. – 263 с.
- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець ; Інститут української мови АН України. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с. – Бібліогр. : с. 215-220 (147 назв)
- Городенська 1991: Городенська, К.Г. Деривація синтаксичних одиниць [Текст] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с. – Бібліогр. : с. 187-190. – 430 пр. – ISBN 5-12-002284-7.
- Загнітко 2000: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис: Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – 662 с. – Бібліогр. : с. 598-637. – ISBN 966-7277-90-9
- Камынина 1974: Камынина, Л.А. О полупредикативных конструкциях в простом предложении [Текст] / Л. А. Камынина. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – 44 с.
- Кульбабська 2011: Кульбабська, О.В. Вторинна предикація у простому реченні [Текст] : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 672 с.
- Кубская 1981: Кубская, У.В. Семантико-синтаксическая структура субстантивных словосочетаний с атрибутивно-обстоятельственными отношениями в русском языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / У. В. Кубская. – К., 1981. – 21 с.
- Никитин 1969: Никитин, В.М. Вопросы теории членов предложения [Текст] / В. М. Никитин. – Рязань : Изд-во Рязан. пед. ин-та, 1969. – 246 с. – Библиогр. : с. 237-244.
- Ожоган 2008: Ожоган, В. Локативні і темпоральні синтаксеми займенникового типу в структурі речення [Текст] / В. Ожоган // Наукові записки. – Випуск 80. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 84-94. – Бібліогр. : с. 94.

Прияткина 1990: Прияткина, А.Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения [Текст] / А. Ф. Прияткина. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.

Тихомирова 2010: Тихомирова, М.А. Использование метода трансформации при анализе семантики объектных и обстоятельственных определений [Текст] / М. И. Тихомирова // Структура и семантика языковых единиц : сборник научных трудов в честь юбилея доктора филологических наук проф. В.В. Бабайцевой / Под ред. О. В. Фокиной. – М. ; Ярославль : Ремдер, 2010. – С. 202-208. – Библиогр. : с. 208.

Sources and Abbreviations

Бойко 2004: Бойко, Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм [Текст] / Н. Бойко. – Черкаси : Брама, 2004. – 248 с.

Гуцало 1987: Гуцало, Є. Вибрані твори [Текст] / Є. Гуцало. – К. : Рад. письменник, 1987. – Т 1. – 203 с.

Задорожна 2004: Задорожна, Л. Відстані без розлук [Текст] / Л. Задорожна. – К. : Акцент, 2004. – 304 с.

Загребельний 2003: Загребельний, П. Євпраксія [Текст] / П. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 236 с.

Збірник 2002: Збірник текстів для переказів з української мови 9-11 класи [Текст] / Укладачі : Арнікова, Л.Г., Харахоріна, Т.О., Адаменко, В.С., Ткачук, Т.В. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2002. – 596 с.

Іваничук 1994: Іваничук, Р. Орда : Іст. роман [Текст] / Р. Іваничук. – К. : Укр. центр духов. культури, 1994. – 192 с.

Костенко 1998: Костенко, Л. Маруся Чурай [Текст] / Л. Костенко. – К. : Наук. думка, 1998. – 148 с.

Лепкий 1992: Лепкий, Б. Крутіж : Історичні повісті [Текст] / Б. Лепкий – К. : Веселка, 1992. – 388 с.

Міщенко 1981: Міщенко, Д. Вибрані твори [Текст] / Д. Міщенко. – К. : Дніпро, 1981. – 596 с.

Пиркало 2004: Пиркало, С. Не думай про червоне : Роман не для молодшого шкільного віку [Текст] / С. Пиркало. – К. : Факт, 2004. – 360 с.

Підсуха 1980: Підсуха, О. Чекання зустрічі [Текст] / О. Підсуха. – К. : Молодь, 1980. – 78 с.

Словник епітетів 1998: Биби́к, С.П., Єрмоленко, С.Я., Пустовіт, Л.О. Словник епітетів української мови [Текст] / С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

Українське слово 1994: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 3-х книгах [Текст]. – К. : Рось, 1994. – Кн. 1. – 704 с. ; Кн. 2. – 720 с. ; Кн. 3. – 688 с.

Харчук 1963: Харчук, Б. Волинь [Текст] / Б. Харчук. – К. : Молодь, 1963. – 424 с.

Хома 2003: Хома, А. Провина [Текст] / А. Хома. – Львів : А.А. «Піраміда», 2003. – 224 с.

У статті розглянуто проблеми відтворення синкретичних семантико-синтаксичних відношень за допомогою атрибутивних конструкцій на периферії категорії атрибутивності, висвітлено формально-синтаксичні й семантичні особливості атрибутивних конструкцій, які виражають темпоральні семантико-синтаксичні відношення.

Ключові слова: атрибутивні відношення, темпоральна семантика, атрибутивна конструкція, система атрибутивних компонентів.

Available 22 September 2013.